

УДК 94(477)::[323.282:612.391:339.19–027.542]”1932/1933”(045)
DOI: 10.31651/2413-8142-2020-23-42-47

В. Л. Танасюк

викладач Тульчинського коледжу мистецтв Вінницької області, аспірантка кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2838-5972>

ГОЛОДОМОР І «ТОРГЗІН»: ДЖЕРЕЛА ДОХОДУ ТОРГІВЕЛЬНОЇ МЕРЕЖІ 1932–1933 РР.

У статті проаналізовано діяльність «Торгзину» в УСРР під час Голодомору 1932–1933 рр. та встановлено джерела його доходів. З'ясовано масштаби та вартість вилучених у населення цінностей в обмін на продукти харчування та товари першої необхідності. Доведено, що у голодні 1932–1933 рр. пункти торгівлі «Торгзину» стали для населення чи не єдиним шансом на виживання, а для держави – отримання додаткових валютних резервів для здійснення індустріалізації країни.

Ключові слова: «Торгзін», Голодомор, населення, побутове золото, цінності, валюта, торгівельна мережа.

Постановка проблеми. У 1930-х рр. СРСР став вагомим, постійним і активним гравцем світового ринку дорогоцінних металів та антикваріату. Внутрішній ринок країни був чітко орієнтований на вирішення головного завдання: вилучити ці предмети у населення з найменшими затратами та акумулювати їх в уповноважених організаціях для подальшого експорту за конвертовану валюту. Якщо у 1920-ті рр. радянські правоохоронні органи широко практикували безпосередню конфіскацію ювелірних виробів у представників колишніх «експлуаторських класів», «нетрудових елементів», храмів та монастирів, то на початку 1930-х рр. до справи взявся гуманніший «Торгзін».

Всесоюзне об'єднання по торгівлі з іноземцями («Торгзін») діяло в СРСР у 1930–1936 рр. Основними джерелами доходу системи «Торгзін» стали прийом від населення золота, срібла, цінностей, антикваріату, приватні валютні перекази з-за кордону, організація торгівлі з іноземцями. Усе це було додатковим позабюджетним прибутком для радянської держави і стало можливим завдяки Голодомору, створеному її ж органами влади. Саме в умовах масового Голодомору держава відкрила для себе можливість віджати у населення останнє, що було десь приховане до кращих часів або «на чорний день». У важкі для народу часи першої половини 1930-х рр. торгівельні пункти «Торгзину» залишалися практично єдиними закладами відкритої торгівлі, де кожен, незалежно від походження, міг купити необхідні товари. «У «Торгзінах» золоті хрести чи сережки обмінювали на кілька кілограмів борошна чи жиру. Вчитель одержав 50 грамів цукру, брусок мила і 200 грамів рису за срібний долар» [1, 70]. У такий спосіб шанси на життя отримали і громадяни, яких радянська держава зарахувала до «соціально й класово ворожих елементів» та позбавила матеріальної підтримки, а

також українські селяни – безпосередні виробники хліба, яких держава позбавила можливості користуватися заробленим важкою працею.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Вивчення стану наукової розробки означеної теми дозволяє констатувати факт браку історіографічної дискусії та переконує у відсутності комплексного дослідження проблеми організації, розвитку мережі та діяльності Всеукраїнської контори «Торгзину», особливо під час Голодомору 1932–1933 рр. За всі десятиліття існування радянської влади тематика «Торгзину» не вивчалася. Радянська історіографія уникала згадок про нього. Існування «Торгзину» в Україні було тісно пов'язано з Голодомором 1932–1933 рр. Враховуючи специфіку проблематики, в радянській історіографії замовлення на подібні дослідження не були сформовані. Значна частина архівів радянських організацій, зокрема фонди Всесоюзного об'єднання «Торгзін» та Всеукраїнської контори «Торгзін», були недоступними для радянських дослідників.

У 1986 р. вийшла друком книга британського дипломата, історика та публіциста Р. Конквеста «Жнива скорботи. Радянська колективізація і Голодомор». Вона стала першим англійським науковим виданням іноземного вченого про Голодомор в Україні та інших регіонах СРСР, де згадано і про діяльність закладів «Торгзину». На думку британського історика, «Торгзін» став одним із способів «видобування цінностей з селянської родини», що демонстрував чергові зусилля влади, спрямовані на пошук ресурсів, які можна було використати на світовому ринку [1].

У науковій розробці теми ситуація змінилася з розпадом СРСР. Уперше в науковому світі про «Торгзін» заговорили після публікації результатів наукових досліджень О. Осокіної [2–5]. Першим у вивченні діяльності «Торгзину» в Україні став доктор історичних наук, співробітник Інституту історії НАН України, провідний дослідник Голодомору 1932–1933 рр. В. Марочко [6–9]. Упродовж останніх десятиліть тема набула актуальності, коло науковців, зацікавлених проблемою, постійно розширюється. Серед російських істориків відзначимо дослідження І. Павлової [10], В. Толмацького [11], а серед українських – О. Мельничук [12; 13], В. Даниленка [14], О. Попова [15], М. Гороха [16; 17]. Однак практично недослідженою продовжує залишатися отримання доходів системою «Торгзін» в УСРР у роки Голодомору.

Мета статті полягає у тому, щоб дослідити особливості діяльності та джерела доходів «Торгзину» в УСРР у 1932–1933 рр.

Виклад основного матеріалу. Перепусткою до магазинів системи «Торгзін» для радянських громадян ставали наявність валютних цінностей – золота, срібла, платини, діамантів та іноземної валюти. Тільки не всі верстви суспільства рівною мірою могли скористатися «дарованими» державою можливостями. Якщо зараховані до категорії «колишніх» особи мали дорогоцінні метали та сімейні цінності, які обмінювали на необхідні під час Голодомору

продукти, то українські селяни з роду-віку таких речей не мали і були залишеними радянською державою один-на-один перед загрозою страшної голодної смерті. З одного боку, це мало вигляд помсти за непокору, з іншого – намагання забрати останнє. Тому, як справедливо зазначає В. Марочко, валютні плани, враховуючи світові ціни того часу, можна відчувати на «вагу золота», а сума мобілізованої у такий спосіб валюти, якщо розділити її подушно серед померлих від Голодомору українських хліборобів, засвідчує ціну їхнього життя в грамах золота. Уся система «Торгзину» нагадувала жадливий аукціон, на терезах якого зважували життя і смерть, тому що декілька золотих грамів від нагрудного хреста чи шлюбної обручки не вистачило б родині селянина, яка нестерпно голодувала упродовж двадцяти місяців [7, 95].

Через мережу «Торгзину» держава купувала у населення цінності дешевше світових цін на них, а продавала продукти і товари своїм співвітчизникам у рази дорожче того, що брала з іноземців за кордоном [2, 12]. За короткий термін свого існування «Торгзін» викачав у населення цінностей на суму біля 300 млн. золотих крб, що за офіційним курсом того часу становило 150 млн. доларів США. 44% у цій виручці складало побутове золото і монети, здані радянськими громадянами [2, 46].

Недорід кінця 1920-х – початку 1930-х рр., політика державних хлібозаготівель, колективізація та розкуркулення змусили населення голодних регіонів СРСР/УСРР нести до «Торгзину» не лише валюту і золото, а й срібло, інші коштовності та прикраси, антикварні речі тощо. Автором ідеї продажу товарів в обмін на побутове золото був директор Московського універмагу №1 Єфрем Курлянд, який у березні 1931 р. звернувся з цією пропозицією до Наркомату зовнішньої торгівлі. У липні 1931 р. керівництво Одеської обласної контори «Торгзін» також звернулося до правління Всесоюзного об'єднання з проханням надати дозвіл на скуповування, окрім побутового золота, ще й срібла, платини та коштовного каміння [18, 30]. 3 листопада 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б) доручило Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР організувати в магазинах «Торгзину» скупку побутового золота в обмін на товари. Спеціальна комісія у складі А. Розенгольца (Наркома зовнішньої торгівлі), Г. Гринька (Наркома фінансів), О. Серебровського (Союззолото), М. Калмановича, Т. Дерibasа (ОДПУ) мала визначити райони діяльності «Торгзину» зі скупки золотих виробів та спосіб розрахунку. У результаті 10 грудня 1931 р. була прийнята постанова №1123 за підписом заступника голови Ради Народних Комісарів СРСР В. Куйбишева «Про надання Всесоюзному об'єднанню «Торгзін» права здійснення операцій з купівлі дорогоцінних металів (золота)» [19, 31].

Торгзінівською мережею золото приймалося у вигляді побутових виробів, брукхту, монет старої царської чеканки, ювелірних і художніх виробів, золотих злитків, шліхту (піску), самородків тощо. Вартість дорогоцінних металів визначалася, враховуючи відсотковий склад чистого металу і його ціни, що виражалася в червінцях за паритетом.

«Торгзін» за цією постановою отримав право особам, які йому здавали золото, відпускати на відповідну суму товари зі своїх магазинів нарівні з тими особами, які ці товари купували за іноземну валюту. Тому уже в січні 1932 р. постановою Наркомату робітничо-селянської інспекції СРСР заборонялося здійснення торгівлі в мережі системи «Торгзін» на радянську валюту [20, 66]. Скасовувалися усякі ліміти. За порушення приписів постанови винні притягувалися до кримінальної відповідальності. Усі дозволи, надані раніше експортним організаціям (Експортліс, Експортнафта, Експортхліб тощо) на торгівлю за радянську валюту, тепер скасовувалися.

Отримані Всесоюзним об'єднанням «Торгзін» дорогоцінні метали здавалися до Державного банку СРСР. Ці операції здійснювалися за його валютним планом і звільнялися, як і його обіг по інвалютних операціях, від усяких державних, місцевих та інших податків і зборів. Мосторг і Держбанк, у свою чергу, були зобов'язані на вимогу Всесоюзного об'єднання «Торгзін» надати наявних у них спеціалістів-оцінщиків золота.

У Наркоматі зовнішньої торгівлі СРСР та в правлінні Всесоюзного об'єднання досить обережно підходили до питання операцій зі сріблом, хоча керівництво Одеської обласної контори уже з весни 1932 р. переконувало у доцільності розширення операцій з дорогоцінними металами: «... Хоча ціни на зовнішньому ринку на срібло постійно зазнають змін, однак тут воно купується за ціною, яку ми захочемо встановити. В оплату за нього ми даємо наші товари за нашими цінами, що перевищують ціни на зовнішніх ринках» [18, 30]. Таким чином, описана процедура обміну і реалізована керівництвом дещо пізніше, давала чималий економічний ефект за будь-якої кон'юнктури ринку.

У листопаді 1932 р. «Торгзину» все ж таки було дозволено приймати срібло. Здачі до приймальних пунктів «Торгзину» не підлягали лише церковне начиння та викрадені речі. Вважалося, що, оскільки церква націоналізована державою, її майно також належить державі. Якщо такі предмети здавалися приватною особою, вони підлягали конфіскації, а особа притягувалася до відповідальності [21, 244]. Описи викрадених речей передавалися оцінювачам або приймальникам, які зобов'язані були вилучати ці речі, а тих, хто намагався їх продати об'єднанню – затримувати [22, 132].

Щоб розуміти масштаби та ціну вилучених у населення цінностей, необхідно знати ціну одного грама дорогоцінних металів, за якою здійснювалася закупка приймальними пунктами «Торгзину», а також ціни світового ринку. У першій половині 1932 р. прийом золота та срібла здійснювався хаотично, але колосальні пропозиції дорогоцінних металів від населення та рівень світових цін на них зумовили торгзінівську цінову політику. У грудні 1932 р. за грам срібла (брукхту) 84 проби давали 1 крб. 25 коп., а так зване «банківське срібло», тобто монети старого карбування, коштували: від 1 крб. 15 коп. до 1 крб. 30 коп. В одному карбованці старого зразка містилося 18 грам срібла, а його лігатурна вага мала 20 грам. Монети від 10 до 50 коп. мали 1,8–9 грам срібла. На

Нью-Йоркській біржі за 1 грам срібла давали 1 крб. 80 коп. Відтак 1 карбованець старого карбування, куплений за 1 крб. 30 коп. у голодних людей, давав «Торгзін» серйозний прибуток. Ця організація платила за срібло значно менше світових цін, тому що ціна срібла порівняно з дореволюційними роками зменшилася втричі, що, власне, спонукало населення здавати саме золото. У Нью-Йорку за 1 кг срібла платили 17 крб, а за 1 кг золота – 1300 крб. [7, 95]. Надприбутки, які приносила система «Торгзін», стають очевидними.

З часом «Торгзін» став приймати у населення антикваріат та твори мистецтва. У результаті уже за перший квартал 1932 р. державі вдалося отримати більше 75 млн. крб. Лише третину від цієї суми склали прибутки від поргової торгівлі й перекази з-за кордону, решта – операції з золотом [2, 50]. Голодомор, що вирував в країні, сприяв тому, що «Торгзін» купив у населення СРСР монет старої чеканки майже на 45 млн крб., чим перевищив вільну купівлю Держбанку першої половини 1920-х рр. «Торгзін» перевищив показники Держбанку і в скупці побутового золота. У той час, як Держбанк за період 1921–1928 рр. купив у населення лише 11 тонн «вагового золота», «Торгзін» за чотири роки роботи (1932–1935 рр.) скупив майже у шість разів більше – біля 64 тонн [2, 48].

Правлінням Всесоюзного об'єднання «Торгзін» торгово-фінансовий план для Всеукраїнської контори на 1932 р. був визначений у сумі 11 905 тис. крб. Після лютневих змін структури деяких відділень та зростання надходжень цей план було збільшено до 13 205 тис. крб. Намагаючись вислужитися перед московським керівництвом та розраховуючи на подальше розширення мережі, в середині 1932 р. ВУКом було скореговано торгово-фінансовий план і визначена сума у 16 760 тис крб., а постановою Української економічної наради ця цифра взагалі була доведена до 18, 5 млн крб. Хоча фактично було мобілізовано 10,9 млн крб., що склало 59,3% від планового завдання [23, 153].

Найбільшим джерелом надходжень системи «Торгзін» в УСРР став прийом від населення золота та дорогоцінних монет старого карбування, які люди в голодну зиму 1932 р. масово несли до закупівельних пунктів в обмін на хліб. Наприклад, в Харкові та Одесі частка надходження валюти від реалізації побутового золота у цей час склала 44–47%. Ці показники були вищими від загальносоюзних, засвідчували масштаби трагедії українського населення та цинізм держави у її торгах з власним народом на життя і смерть. Українські обласні контори «Торгзину» за дев'ять місяців 1932 р. заготовили золота на 3,5 млн. крб. (чекану – на 1,2 млн та лому – на 2,3 млн крб.). УСРР забезпечила більше, ніж п'яту частину всієї закупівлі золота по Союзу РСР цього періоду [13, 227].

З лютого 1932 р. Всеукраїнська контора «Торгзін» була переведена на самостійне кредитування. Для цього був виділений оборотний капітал, який майже повністю пішов на покриття заборгованості правлінням Всесоюзного об'єднання за взаємозаліками. Пізніше цей оборотний капітал мав зміни і у червні-липні він стабілізувався на цифрі 625 тис. крб. при

заборгованості банку в 674 тис. крб. За нормальних умов це становище полегшувалося б тим, що під час роботи в усіх українських обласних конторах осідали б значні накопичення прибутків від реалізації товарів. Однак цим конторам доводилося працювати в ненормальних умовах. Постійне надсилання в Україну товарів за заявками, які до того ж не користувалися попитом, призвели до того, що на складах та базах накопичилася значна кількість неходових товарів ще з попереднього 1931 р. Недовиконання плану реалізації товарів, незначна питома вага в оборотах товарів промислової групи створили ситуацію заморожування значних засобів у цих товарах [24, 10]. Украй уповільнений товарообмін у торгзінівській системі України пояснювався застоєм промислових товарів, які не користувалися попитом через низьку якість, високі ціни та не сезонність постачання.

За уточненими планами об'єднання, валютні надходження від скупки цінностей та золота у 1932 р. мали принести 20,9 млн крб., тобто 14,9 млн крб. за побутове золото і 6 млн крб. за золоті монети). Однак підсумки року здивували результатом. Всесоюзне об'єднання отримало 26,8 млн. крб. – 19 млн. крб. за побутове золото і 7,8 млн. крб. за золоті монети, що склало майже 21 тунну чистого золота. Частка Всеукраїнської контори «Торгзін» у цих показниках склала 13%. Лише за січень–вересень 1932 р. в Україні було придбано золота на суму 3,5 млн. крб. Операції зі сріблом, розпочаті у грудні 1932 р., до кінця року дали можливість скупити 18,5 тонн на суму 254 тис. крб. [7, 96].

Такі темпи заготівлі «Торгзіном» цінних металів навіть не наvertsали державних мужів на думку про заходи з подолання продовольчої кризи та надання допомоги населенню. Вибрана стратегія ставала безпрограшною. Штучне створення продовольчого дефіциту, який держава компенсувала торгзінівським достатком, давав їй можливість викачування з голодних громадян усі валютні цінності. Зростання масштабів Голодомору було пропорційним зростанню прибутків «Торгзину».

Виконання українською мережею «Торгзін» валютного плану було на контролі політбюро ЦК КП(б)У. Вже 10 грудня 1932 р. Всеукраїнській конторі «Торгзін» ЦК КП(б)У було доведено план на наступний 1933 р. у сумі 35 млн крб. [25, 1]. Вона була практично втричі більшою за розміри фактичного надходження валюти у 1932 р. Для виконання накреслених цифр плану передбачалося розширення торгівельної мережі, збільшення динаміки валютних надходжень, розширення номенклатури цінностей, кон'юнктури попиту і купівельної спроможності населення, забезпечення товарами, що користувалися найбільшим попитом, підвищення якості обслуговування тощо. У липні 1933 р. за вказівкою П. Постишева було заборонено використовувати співробітників «Торгзину» для участі у хлібозаготівлях, оскільки «мобілізація валюти» вважалася важливішим державним завданням. Спочатку масово і насильно позбавляли селян хліба, а потім змушували їх викуповувати ними ж вирощений хліб в обмін на золото [7, 95].

На 1933 р. було заплановано надходження побутового золота на 125% більше попереднього року. Це зростання могло бути зумовлене обов'язковою наявністю достатньої кількості продовольчих товарів, задоволення потреби в якому стимулювало притік цінностей. Крім того, тенденції до збільшення притоку побутового золота, особливо чеканки, стало можливим завдяки розширенню торгівельної мережі та наближенню її до сільського населення. Саме в його середовищі сподівалися отримати цей вид цінностей.

У голодні 1932–1933 рр. контори «Торгзіну» стали одним із ключових джерел отримання продуктів харчування для голодного населення. У 1932 р. люди принесли до «Торгзіну» майже 21 тону чистого золота, що складало більше половини його промислового видобутку на цей рік. Задоволене таким результатом, на 1933 р. кремлівське керівництво подало «Торгзіну» валютний план. Ставилося завдання скупили золота на 48 млн крб. Загальний же план залучення «Торгзіном» цінностей на цей рік склав 122 млн крб. [2, 96].

Наступний 1933 р. мав стати справжнім «зоряним часом» системи. Всесоюзне об'єднання планувало закупити побутового золота на 26 млн крб., золотих монет – на 22 млн крб., а срібла – на 40 млн крб. Усе це разом складало 72% від загального валютного плану. Заготівлі золота у 1933 р. вирізнялися від попереднього року своїми обсягами і темпами. Із запланованих на голодне лихоліття 122 млн крб. цінностей, з них для Всеукраїнська контора «Торгзіну» було встановлено суму в розмірі 35 млн крб, для Московської контори – 29 млн крб. За джерелами надходження валютний план розподілили таким чином: побутове золото складало 26 млн крб, золотомонети – 22 млн крб., срібло – 40 млн крб., грошові перекази – 14 млн крб., а решту – портові операції тощо. За перший квартал 1933 р. планували «стягнути» 32,2 млн інвалютних крб., тому «розверстали» план по облконторах таким чином, що для Північного Кавказу була визначена сума у 300 тис., для Москви – у 7 млн, для Харкова – 2,4 млн, для Києва – 2,5 млн, для Вінниці – 1 млн, для Дніпропетровська – 1,1 млн, для Маріуполя – 250 тис., для Всеволодавської контори «Торгзіну» – 50 тис. крб. [7, 96].

Пік розквіту системи «Торгзін» припав на голодний 1933 р. У цей період спостерігалася низка суттєвих досягнень у питанні розгортання діяльності, розширилася географія розміщення пунктів торгівлі, досягла вона і віддалених від центральних адміністративних одиниць населених пунктів. Це відобразилося на загальному обсязі залучення «Торгзіном» валютних цінностей.

У 1933 р. кількість крамниць Всесоюзного об'єднання «Торгзін» досягла 1,5 тис. У цей рік Голодомору населення здало до «Торгзіну» майже 45 тонн чистого золота і більше 1 420 тонн чистого срібла. У період 1933–1934 рр. цінності, «заготовлені» «Торгзіном» покрили майже третину затрат на промисловий імпорт. За об'ємами валютної виручки в 1933 р. «Торгзін» зайняв перше місце в країні, обігнавши експорт зерна, лісу і нафти [2, 108].

Надходження валютних цінностей до «Торгзіну» склало за 1933 р. 106,5 млн крб., а, враховуючи різницю

у вартості золота і срібла, 116,6 млн крб. проти 49,3 млн крб. у 1932 р. Річний план «Торгзін» в сумі 120 млн крб. був виконаний на 97%. Такі результати роботи «Торгзін» були забезпечені розширенням торгівельної мережі по Союзу РСР з 402 торгівельних пунктів станом на 1 січня 1933 р. до 1477 – на 1 січня 1934 р. [26].

Усього за 1933 р. люди віднесли до «Торгзін» 1730 т срібла, отримавши за нього 23,4 млн крб. З урахуванням вмісту золота в лігатурі срібла і різниці між закупочною і світовою ціною, за якою держава продавала срібло за кордоном, дійсна вартість срібла, зданого населенням у 1933 р., становила 27,7 млн крб., а «навар» держави – 4,3 млн крб. у валюті [2, 126]. Такий підхід свідчив, що керівництво держави не було зацікавлене в стабілізації продовольчої політики, оскільки ситуацію Голодомору можна було використувати для викачування з населення цінностей. Цілком справедливий висновок В. Марочка про те, що хлібозаготівлі та золотозаготівлі здійснювалися принципом управлінської рознарядки, з небувалим цинізмом та зухвальством конкретних їх виконавців. Вони фактично були ланками одного ланцюга більшовицької політики щодо населення [7, 101].

За результатами року реально вдалося «мобілізувати» золота на потреби індустріалізації на 58 млн. крб. (38,7 млн. побутове золото, 19,3 золоті монети), а це мінімум 45 тонн, та срібла на 23,4 млн. або 1730 тонн. Всеукраїнська контора «Торгзін» скупила золота на 10,7 млн. крб. (5,6 млн. побутове золото, 5,1 млн. золоті монети), а срібла – на 4,3 млн. Найбільше цінностей з коштовних металів здали до «Торгзін» мешканці Харківської, Київської та Одеської областей. На відповідні облконтори припадало 66,3% всіх надходжень побутового золота, 64,3% золотих монет старого карбування та 73,8% срібла [27, 50].

Окреме питання – походження цінностей, які населення несло на скупку до «Торгзін». Не завжди це були сімейні реліквії. Часто це були речі, здобуті незаконним, а то й кримінальним шляхом. Цю проблему ілюструють, наприклад, доповідні записки співробітників правоохоронних органів про масові випадки обкрадання храмів [28, 297–298]. У багатьох селищах колишньої Житомирської губернії пани та інші заможніші дореволюційні мешканці були римокатоликами. На місцевому католицькому цвинтарі їх часто ховали із золотими перстнями та іншими цінностями. У голодні 1932–1933 рр. селяни потайки відкривали могили і за коштовності, добуті там, купували в «Торгзіні» їжу. Завдячуючи таким діям смертність там була меншою, ніж в інших областях [1, 140].

У 1932 р. люди купили в «Торгзіні» товарів на суму більше 50 млн. крб., а в 1933 р. – 106,5 млн. крб. У ці голодні роки продукти становили 80% усіх проданих тоді «Торгзіном» товарів. Лідером продаж було борошно, переважно дешеве житнє і пшеничне низьких сортів, яке склало 40% від загальної маси проданих у 1933 р. «Торгзіном» продуктів харчування.

Висновки. Торгзінівська система, що існувала в першій половині 1930-х рр., у часи важкого лихоліття

Голодомору врятувала тисячі людських життів. Однак вона виривала з лещат голодної смерті лише тих, хто мав золото та інші дорогоцінні речі. Більше 80% проданих «Торгзіном» товарів складали продукти харчування, серед яких близько 60% припадало на хліб. За вітриною добрих намірів «Торгзіну» крилися цинічні, чітко окреслені меркантильні інтереси радянської держави.

Список використаної літератури та джерел:

1. Конквест Р. *Жнива скорботи*. Радянська колективізація і Голодомор. Київ : Либідь, 1993. 280 с.
2. Осокіна Е. Золото для індустріалізації: «Торгсин». Москва: РОССПЭН, 2009. 592 с.
3. Осокіна Е. Алхімія советської індустріалізації. *Время Торгсина*. Москва: Издательство «Новое литературное обозрение», 2019. 344 с.
4. Осокіна Е. За зеркальної дзеркою Торгсина. *Отечественная история*. 1995. № 2. С. 86–104.
5. Осокіна Е. Доллари для індустріалізації: валютні операції в 1930-е роки. *Родина*. 2004. № 3. С. 76–81.
6. Марочко В. Діяльність торгсінівської системи міста Києва. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2008. Вип. 18. С. 163–174.
7. Марочко В. «Торгсин»: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933). *Український історичний журнал*. 2003. № 3. С. 90–103.
8. Марочко В. Обмін побутового золота на хліб в Україні періоду Голодомору 1932–1933 років. *Український історик*. 2008. № 3–4. С. 194–209.
9. Марочко В. Торгсини Києва: хліб за золото. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ*. Київ : Фенікс, 2008. С. 58–65.
10. Павлова І. Торгсини в Західно-Сибірському краї. *Економіка і організація*. 2003. № 3. С. 162–169.
11. Толмацький В. *Время Торгсина*. *Антикварное обозрение*. 2005. № 3. С. 66–69.
12. Мельничук О. Номенклатура системи «Торгсину» в УСРР (на матеріалах Київської області). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2010. Вип. 19. Ч. 2. С. 99–105.
13. Мельничук О. Основні джерела доходу системи «Торгсин» в УСРР. *Український історичний збірник*. 2010. Вип. 13. Ч. 1. С. 224–231.
14. Даниленко В. Розкрадання продуктів та промтоварів господарствами та системою Торгсину. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ*. Київ : Фенікс, 2008. С. 66–73.
15. Попов А. Деятельність в Криму Всесоюзного об'єднання по торгівлі з іноземцями в СРСР (1931–1936 гг.). *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского*. Серия «История». 2007. №1. С. 66–72.
16. Горох М. Від борошна до трактора: реалізація товарів в крамницях Чернігівської обласної контори «Торгсин» (1933–1935 рр.). *Український історичний збірник*. 2010. Вип. 13. С. 232–244.
17. Горох Н. Кадровий склад «Торгсина» (на прикладі Чернігівської обласної контори). *Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины*. 2014. Вып. 4 (85).
18. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. 1241. Оп. 1. Спр. 3.
19. Державний архів Вінницької області. Ф. 485. Оп. 2. Спр. 2.
20. ДАОО. Ф. 1241. Оп. 1. Спр. 7.
21. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 4051. Оп. 1. Спр. 51.
22. ЦДАВО України. Ф. 4051. Оп. 1. Спр. 5.
23. Центральний державний архів громадських

об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 6. Спр. 238.

24. ЦДАВО України. Ф. 4051. Оп. 1. Спр. 168.
25. ЦДАВО України. Ф. 4051. Оп. 1. Спр. 14.
26. Аналітична записка сектора зовнішньої торгівлі Госплана СРСР о роботі «Торгсина» в 1933 г. 20 лютого 1934 г. URL: <http://istmat.info/node/50842>.
27. ЦДАВО України. Ф. 4051. Оп. 1. Спр. 84.
28. Протокол засідання Ради цін у заступника наркомів зовнішньої торгівлі М. Логановського «Проект бюро цін Всесоюзного об'єднання «Торгсин» об зміні цін на муку, крупу і обуву». 15 лютого 1933 г. *Голод в СРСР 1929–1934*. Москва : МФД, 2011. Том 3. Лето 1933–1934 гг. С. 297–298.

References:

1. *Конквест, Р.т (1993). Zhnyva skorboty. Radianska kolektyvizatsiia i Holodomor [The harvest of sorrow: Soviet collectivization and the terror-famine]*. Kyiv: Lybid, (in Ukr.).
2. Osokyna, E. (2009). *Zoloto dlia yndustryalizatsyy: «Torhsyn»* [The gold for industrialization: “Torgsin”]. Moskva: ROSSPEN, (in Russ.).
3. Osokyna, E. (2019). *Alkhymyia sovetskoï yndustryalizatsyy. Vremia Torhsyna* [The alchemy of Soviet industrialization. Torgsin times]. Moskva: Yzdatelstvo «Novoe lyteraturnoe obozrenye», 2019. 344 s. (in Russ.).
4. Osokyna, E. (1995). *Za zerkalnoi dveriu Torhsyna* [Behind Torgsin's mirror door]. *Otechestvennaia ystoriya*, 2 (in Rus.).
5. Osokyna, E. (2004). *Dollary dlia yndustryalizatsyy: valiutnye operatsyy v 1930-e hody* [Dollars for industrialization: foreign exchange transactions in the 1930s]. *Rodina*, 3 (in Russ.).
6. Marochko, V. (2008). *Diiialnist torhsynivskoi systemy mista Kyieva*. [The activities of the Torgsin system in Kyiv]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky. Vypusk .18*, (in Ukr.).
7. Marochko, V.I. (2003). «Torhsyn»: zolota tsina zhyttia ukraïnskikh selian u roky holodu (1932–1933). [Torgsin: the golden price of Ukrainian peasants' lives during the famine years (1932–1933)] *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 3, (in Ukr.).
8. Marochko V. (2008). *Obmin pobutovoho zolota na khlib v Ukraini periodu Holodomoru 1932–1933 rokov* [Exchanging the national gold for bread in Ukraine during the 1932–1933 famine]. *Ukrainskyi istoryk*, 3–4, (in Ukr.).
9. Marochko, V. (2008). *Torhsyny Kyieva: khlib za zoloto* [Kyiv's Torgsins: bread for gold]. *Natsionalna knyha pamiati zhertv Holodomoru 1932–1933 rokov v Ukraini: misto Kyiv / vidp. red. V.I. Marochko*. Kyiv: Feniks, (in Ukr.).
10. Pavlova, I. (2003). *Torhsyny v Zapadno-Sybyrskom krae* [Torgsins in the West Siberian region]. *Economics and Organization*, 3, (in Russ.).
11. Tolmatskiy, V. (2005). *Vremia Torhsyna* [Torgsin times]. *Antykvarnoe obozrenie*, 3 (in Russ.).
12. Melnychuk, O. (2010). *Nomenklatura systemy «Torhsynu» v USRR (na materialakh Kyivskoi oblasti)* [The nomenclature of the Torgsin system in the UkrSSR (based on the materials of Kyiv region)]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*. 19, (in Ukr.).
13. Melnychuk, O. (2010). *Osnovni dzherela dokhodu systemy «Torhsyn» v USRR* [The main sources of Torgsin's income in the UkrSSR]. *Ukrainskyi istorychnyi zbiryk*, 13(1) (in Ukr.).
14. Danylenko, V.M. (2008). *Rozkradannia produktiv ta promtovariv hosporhanamy ta systemoiu Torhsynu* [The pilferage of products and goods by economic bodies and the Torgsin system]. *Natsionalna knyha pamiati zhertv Holodomoru 1932–1933 rokov v Ukraini: misto Kyiv / vidp. red. V.I. Marochko*. Kyiv: Feniks, (in Ukr.).
15. Popov, A. (2007). *Deiatelnost v Krymu Vsesoiuznogo ob'edyneniya po torhove s ynostrantsamy v SSSR (1931–1936 hh.)*. [Activities of the All-Union Association “Torgsin” in Crimea (1931–1936)]. *Uchenye zapysky Tavrycheskoho natsyonalnogo unyversyteta im. V.Y. Vernadskoho. Seryia «Ystoriya*, 1, (in Russ.).
16. Horokh, M. (2010). *Vid boroshna do traktora: realizatsiia tovariv v kramnytsiakh Chernihivskoi oblasnoi*

- kontory «Torgsyn» (1933–1935 rr.). [From flour to tractor: sales of goods in Torgsin shops in Chernihiv (1933–1935)]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, 13, (in Ukr.).
17. Horokh, N. (2014). Kadrovyy sostav «Torgsyna» (na prymerе Chernyovskoi oblasti kontory). [The staff of Torgsin (on the example of a Chernihiv regional office)]. *Yzvestiya Homelskoho hosudarstvennoho unyversyteta imeny F. Skoryny*, 4 (85), (in Russ.).
18. Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti (dali – DAOO) [State Archive of Odesa Region (hereinafter – SAOR)]. Fond 1241. Opys 1. Sprava 3. (in Russ.).
19. Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti [State Archive of Vinnytsia Region]. Fond 485. Opys 2. Sprava 2. (in Russ.).
20. DAOO [SAOR]. Fond 1241. Opys 1. Sprava 7. (in Russ.).
21. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchikh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy (dali – TsDAVO Ukrainy). [Central state archives of supreme bodies of power and government of Ukraine (hereinafter – CSASBPGU)]. Fond 4051. Opys 1. Sprava 51. (in Russ.).
22. TsDAVO Ukrainy [CSASBPGU]. Fond 4051. Opys 1. Sprava 5. (in Russ.).
23. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (dali – TsDAHO Ukrainy) [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. Fond 1. Opys 6. Sprava 238. (in Russ.).
24. TsDAVO Ukrainy [CSASBPGU]. Fond 4051. Opys 1. Sprava 168. (in Russ.).
25. TsDAVO Ukrainy [CSASBPGU]. Fond 4051. Opys 1. Sprava 14. (in Russ.).
26. *Analytycheskaia zapyska sektora vneshnei torhovy Hosplana SSSR o rabote «Torgsyna» v 1933 h. 20 fevralia 1934 h.* [Analytical note on the foreign trade sector of the USSR Gosplan on the activities of Torgsin in 1933. February 20, 1934.]. *Mode of access: <http://istmat.info/node/50842>*. (in Russ.).
27. TsDAVO Ukrainy [CSASBPGU]. Fond 4051. Opys 1. Sprava 84. (in Russ.).
28. Protokol zasedaniya Soveta czen u zamestitelya narkoma vneshnej trgovli M. Loganovskogo «Proekt byuro czen Vsesoyuznogo ob'edineniya «Torgsin» ob izmenenii czen na muku, krupu i obuv» (2011). [Minutes of the meeting of the Council of Prices at the Deputy People's Commissariat for Foreign Trade M. Loganovsky "The Project of the Bureau of Prices of the All-Union Association "Torgsin" on the Change in the Prices for Flour, Groats and Shoes"]. 15 avgusta 1933 g. Golod v SSSR 1929–1934. Tom 3. Leto 1933–1934 gg. Moskva: MFD, (in Russ.).

V. Tanasiuk

FAMINE AND TORGsin: INCOME SOURCES OF THE TRADE NETWORK BETWEEN 1932 AND 1933

Introduction. *The All-Union Association "Torgsin" operated in the USSR between 1930 and 1936. Its main sources of income included gold, silver, valuables, antiques received from the population, private currency transfers from abroad and trade with foreigners. All this constituted additional extra-budgetary revenues for the Soviet state and became possible due to the famine caused by the Soviet authorities. The Soviet state managed to deprive the population of valuables and currency for the needs of industrialization exactly under the conditions of the 1932-1933 famine.*

Purpose. *The research aims to specify the little-studied peculiarities of activities and income sources of Torgsin in the UkrSSR between 1932 and 1933.*

Results. *The availability of currency values, such as gold, silver, platinum, diamonds and foreign currency, served as a pass to Torgsin shops. Bad harvests in the late 1920s – the early 1930s, as well as the grain procurement policy, collectivization and dispossession*

of the kulaks, caused the mass famine and forced the population to exchange the remaining family values for bread in Torgsin.

There is every reason to believe that the procurement growth rate of national gold and other precious metals by Torgsin did not at all induce the Soviet authorities to overcome the food crisis and provide assistance to the starving population. The chosen strategy became a win-win situation. The artificial creation of a food deficit, which was compensated by the Soviet state with Torgsin's abundance, enabled the Soviet authorities to "pump out" all currency values from the starving population. The famine rates were proportionate to Torgsin's income growth.

Conclusion. *The Torgsin system, which existed in the early 1930s, saved thousands of human lives during times of severe famine. However, it only helped those who had gold and other precious things. Food products constituted more than 80% of the goods sold by Torgsin, about 60% of which was bread. Good intentions of Torgsin were actually cynical and mercantile interests of the Soviet state. Further research should study the documents of regional archive facilities, which store information about the activities of Torgsin's local trading points during the specified period of time.*

Key words: *Torgsin, famine, population, household gold, values, currency, trade network.*

УДК 94(477.46)"18/19":271.2:373.3

DOI: 10.31651/2413-8142-2020-23-47-53

В. С. Тацієнко

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3372-9765>

Н. Л. Тацієнко

кандидат історичних наук, викладач кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7872-9008>

РОЛЬ ПРАВОСЛАВНОГО СІЛЬСЬКОГО ДУХОВЕНСТВА УМАНСЬКОГО ПОВІТУ В ПОШИРЕННІ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

У статті здійснено спробу увиразнити роль православного сільського духовенства Уманського повіту в поширенні початкової народної освіти в XIX – на початку XX ст. Авторами розглянуто ряд проблем, з якими зіткнулися священно- і церковнослужителі: відсутність фінансового забезпечення (приміщеннями, підручниками тощо); протидія місцевих землевласників; поєднання освітньої діяльності з безпосередніми обов'язками духовенства; але найголовніше – байдужість і недовіра самого селянства, обов'язки якого було важко поєднувати з потребами школи. У статті простежено еволюційність сприйняття селянами потреби в освіті, а також показано позитивні, хоча й повільні зміни в поширенні елементарної освіти в другій половині XIX ст., адже зростає не лише кількість новостворених шкіл, а й чисельність учнів у них.

Ключові слова: *освіта, грамотність, православне парафіяльне духовенство, селянство, Уманський повіт, парафіяльні школи, початкова народна освіта.*